
TIJD EN GESCHIEDENIS

Simon van der Goot

I

Tijd is een onmiskenbare factor voor de geschiedenis. Op deze wereld is er sprake van een geschieden en het is met het verstrijken van tijd dat gebeurtenissen plaats vinden. Voor de geschiedenis is het van belang dat stil kan worden gestaan bij de tijd om tot een beschrijving van hetgeen 'in de dagen geschiedde' te komen. De belangrijke vraag die we ons daarbij moeten stellen is wat tijd eigenlijk is. De grote kerkvader Augustinus heeft zwaar met dit probleem geworsteld en het is interessant te zien dat er sindsdien in filosofische kringen geen wezenlijk andere gedachten met betrekking tot de tijdsconceptie zijn ontwikkeld.

Augustinus concludeert dat tijd eigenlijk geen 'zijn' heeft, want de toekomst is er niet, het verleden is weg en het heden is ongrijpbaar omdat het voortdurend in beweging is. Dit is het bekende sceptische argument wat Augustinus brengt op het spreken over tijd als een geestelijke aangelegenheid.

Vaak wordt er van tijd gesproken als iets een bepaalde duur heeft. Als er wat van tijd gezegd kan worden is het de lengte van bijvoorbeeld een gebeurtenis die in ogenschouw genomen wordt. Door de meet-activiteit komt Augustinus op de uitgestrektheid van tijd. Die uitgestrektheid wordt door hem in de geest geplaatst. Het is de actieve geest die het toekomstige via het heden over laat gaan naar het verleden en op die manier aan tijd een geestelijke lengte geeft.

Als dit eenmaal is vastgesteld, blijft er voor de kroniek als tijdsaanwijding weinig over. Zij geeft immers op chronologische wijze de gebeurtenissen weer en dat strookt niet alleen niet met de praktische omgang met tijd maar ook niet met de historische praktijk. Ook voor de geschiedenis is het weinig zinvol om zich met klokke-tijd bezig te houden die op haar beurt weer gerelateerd is aan de beweging van de hemellichamen. Een minitieuze opsomming heeft nauwelijks zin omdat het de relevantie en essentie mist van de verleden tijd.

Met de constatering dat tijd een geestelijke aangelegenheid is, wijst

Augustinus ook op de chaos van tijdservaring "...ik ben in de tijden verspat, wier orde ik niet ken, en in wilde wisselingen worden mijn gedachten uiteengereten,..."¹ De filosoof Paul Ricoeur neemt hier de handschoen op door aan de hand van Aristoteles' *Poetica* een antwoord op de chaos van Augustinus te geven.

II

De *Poetica* van Aristoteles is een paar honderd jaar eerder geschreven dan Augustinus' *Belijdenissen* en het is Paul Ricoeur die ze met elkaar verbindt. In de *Poetica* draait het om het begrip 'mimesis' dat in het Nederlands kan worden vertaald met 'nabootsing'. Het probleem waar het hier om gaat is de weergave van de werkelijkheid of het echte leven, welke vorm krijgt in verschillende poëtische maakfels zoals een gedicht of een komedie.

Het belangrijkste element wat Ricoeur uit het boekwerk van Aristoteles haalt is de *plot*. De plot zorgt ervoor dat het hele verhaal van A tot Z, zowel een incident van een verhaal als het complete verhaal op zich genomen, een begrijpelijk geheel vormt. Het is Ricoeur die op het primaat van de plot wijst en daarmee een antwoord geeft op de versplinterde tijdservaring van Augustinus.

De plot zorgt ervoor dat gebeurtenissen in een verhaal op een logische wijze gearrangeerd worden, waardoor er van een verhaal, roman of wat voor literair of historisch werk dan ook gesproken kan worden. Tegelijkertijd vindt met dat arrangement een nabootsing van de werkelijkheid plaats.

Deze link met het 'echte leven' wordt door narrativisten als Louis O. Mink en Frank Ankersmit bestreden. "Stories are not lived but told" is een geveugelde uitspraak van Mink. Er is geen relatie tussen het verhaal en de 'leefwereld' van de mens zegt ook een deconstructivist als J. Hillis Miller.² Ankersmit wijst herhaaldelijk op geschiedschrijving als zijnde een activiteit die het verleden beschrijft en daarmee dat verleden ook maakt.

"De samenhang die zijn uitdrukking vindt in een colligerend concept is dus nimmer een weergave van het verleden 'zoals het werkelijk geweest is', maar een ordening die de historicus in zijn narratio als het ware van buitenaf aan het verleden oplegt."³

Voor Ricoeur bestaat dit verband wel en twee zaken die hiermee te maken hebben zijn voor zijn werk van belang. Ten eerste wordt de mens die in deze wereld staat, meegewogen in zijn theorie. Ten tweede is de theorie van Gadamer van belang wat betreft de rol van taal bij de perceptie van de wereld.

Ingaande op het eerste punt komt de hermeneutiek van Ricoeur onherroepelijk om de hoek kijken. In het algemeen is de hermeneutiek de

theorie die zich bezig houdt met interpretatie van betekenis. Bij Ricoeur heeft zich dat uitgekristalliseerd in de richting van analyse van tekst en de taaldaad om achter de betekenis van de mens en zijn geschiedenis te komen.

Ricoeur richt zich voor het grootste gedeelte op de mens die wordt geconfronteerd met de wereld om zich heen zoals die zich manifesteert in teksten. Hij wijst dan op het 'discourse' dat wordt gevormd door zinnen, die op hun beurt weer worden gevormd door verschillende tekens (bijvoorbeeld klanken en woorden).

Nu kunnen zinnen worden uitgesproken en worden neergeschreven. In het laatste geval ontstaat er een wereld van teksten waarbinnen betekenis kan worden ontwaard door de context vast te stellen. Kijken en zoeken naar tradities is binnen de hermeneutiek gemeengoed. Daarbij gaat Ricoeur uit van de gedachte dat tekst en auteur los van elkaar moeten worden gezien omdat de auteur nooit kan overzien welke betekenis zijn of haar schrijven heeft binnen de 'tekstwereld'.

In verband met de tekstproducerende en consumerende mens speelt taal de rol zoals die door H.G. Gadamer uiteengezet is. Simpel gezegd stelt Gadamer taal en wereld op één lijn. Alles wat de mens begrijpt vindt in taal plaats. Zelfs nadenken over de taal vindt met behulp van taal plaats. Taal is geen instrument dat na gebruik in de gereedschapskist terug gelegd kan worden. Wat Ricoeur en Gadamer nu gemeen hebben is de idee van 'taalwereld'. Ricoeur geeft een invulling aan die wereld door de nadruk te leggen op literatuur die aan elkaar refereert en waarmee een wereld van 'gefixeerde discourse' wordt geopend. Op deze wijze wordt de 'Horizontverschmelzung' (tekst en lezer staan in dezelfde betekenisstroom) van Gadamer door Ricoeur nader ingevuld.

Maar wordt daarmee de garantie gegeven dat de link tussen het verleden en de beschrijving daarvan daadwerkelijk bestaat? Door te wijzen op de wereld als zijnde een tekst en de cruciale universele rol van taal daarbij, komt de mens te staan in een contextuele wereld waaraan hij of zij het eigen bestaan refereert. Bij Ricoeur vinden deze gedachten hun verdere uitwerking in het 'mimesisproces' waarbij Aristoteles, zoals bleek in het voorgaande, als handvat dient.

III

Ricoeur maakt een driedeling van mimesis die voor het gemak met M1, M2 en M3 worden aangeduid. De creatie of configuratie van de historicus van een geschiedverhaal of het schrijven van een roman of een gedicht is het vlak van M2. M1 is het vlak van de bouwstenen waar de dichter of de historicus gebruik van maakt. De schrijver brengt weliswaar de plot aan, maar fundeert zich op het terrein van de 'echte' wereld.

Op het niveau van M3 komt de lezer die aan de ene kant kennis neemt

van de configuratie (M2) en aan de andere kant op het niveau van M1 staat om de hoek kijken. De lezer is in staat de beweging van M1 naar M2 te volgen.

Er is sprake van communicatie tussen het werk en de lezer en wanneer de leesactiviteit aan het einde van een historisch werk of een roman wordt beëindigd, is deze een ervaring rijker. Ricoeur gaat hier een verband leggen met Aristoteles door te wijzen op de strekking van diens verhaal aangaande de tragedie. In het geval van de tragedie verlaat de toeschouwer opgelucht het theater, zijn emoties zijn gezuiverd door het volgen van de plot van de tragedie. Het is deze catharsis die Ricoeur opikt en binnen zijn filosofie van tijd en verhaal gebruikt.

Maar afgezien van het 'zuiverende' effect van het mimesis-proces wordt eerst nagegaan op welke manier tijd gestalte krijgt. Het drieluik van Ricoeur draagt de titel *Time and Narrative* waar duidelijk uit op te maken valt dat die twee wat met elkaar te maken hebben. Verhalen zijn tijdmakend en tijd wordt tijd zodra er sprake is van een verhaal. Bij Augustinus werd er voor het eerst gesproken over tijd als zijnde een geestelijke aangelegenheid.

Nu brengt Ricoeur, in het verlengde van zijn idee de wereld als tekst te begrijpen, tijd in verband met de tekstwereld. Het middel dat hij daarbij gebruikt is het mimesis-proces waarbij verhaal en werkelijkheid zo sterk op elkaar zijn betrokken dat er geen scherpe onderscheiding meer te maken valt. De elementen van de werkelijkheid waar de schrijver of historicus zijn verhaal van maakt, zijn er dankzij eerdere creaties van schrijvers.

Voor de historicus bezit deze filosofie grote plausibiliteit omdat die zich voornamelijk baseert op geschreven bronnen uit het verleden. Maar Ricoeur laat zijn filosofie gelden voor het gehele narratieve veld. Hieronder valt dus ook de roman waar op het eerste gezicht het *fictieve* element sterk naar voren treedt.

Het verwerken van de tijdsbeleving door de schrijver of historicus is fenomenologisch gesproken op het meest elementaire niveau van het menselijk leven bezig zijn. De tijd die onontkoombaar verstrijkt leidt uiteindelijk tot beëindiging van een mensenleven. Maar voor het zover is beleefd die mens van allerlei dingen. En het chaotische aspect daaraan, waar Augustinus de nadruk op legt, wordt door het maken van een plot voor het grootste deel teniet gedaan.

Nogmaals kan hier gewezen worden op de breuk met de lineaire tijdsgedachte, de zogenaamde klokkentijd. Ricoeur sluit hiermee aan bij Heidegger, wiens begrip 'Innerzeitigkeit' zo in te passen is in dit verhaal over tijd. Het omschrijven van het begrip is een fenomenologisch pogen van Heidegger om tijd in zijn diepste wezen te begrijpen en te beschrijven.

Het begrip 'Innerzeitigkeit' laat zich uitleggen als een karakteristiek van de tijdelijkheid van een aktie zoals die door de plot in een verhaal tot

stand komt. Dat wil zeggen dat bij het besef van de mens van 'Innerzeitigkeit' hij of zij op dat moment het meest doordrongen is van tijd in samenhang met de betekenis van zijn leven.

In dit artikel wordt nu niet verder ingegaan op de wijze waarop het begrip 'Innerzeitigkeit' bij Heidegger wordt ontwikkeld. Van belang is dat narratieve configuraties (verhalen) en de vormen van tijdelijkheid daarmee corresponderend dezelfde fundering hebben als 'Innerzeitigkeit'. En die fundering vindt haar vorm in verhalen.

Een voorbeeld uit de historische praktijk is Braudel die met zijn magnum opus *Méditerranée* tot een onderscheiding van zelfs drie tijds-niveaus komt. Hij tekent uit de gebeurtenissen van het verleden een verhaal door een plot aan te brengen en komt vervolgens op onder andere de 'longue duree'. Het moge duidelijk zijn dat volgens Ricoeur iedere historicus raakt aan het tijdsbesef door een verhaal van de geschiedenis te maken. De hechte relatie tussen tijd en verhaal kan worden verduidelijkt door nogmaals te wijzen op de cruciale rol die de plot speelt.

Zich bevindend op het niveau van M2 doet de plot drie dingen:

- dankzij de plot is er een verhaal, waar voorheen alleen sprake was van individuele gebeurtenissen of incidenten,
- de plot maakt dat heterogene factoren als handelende mensen, doelen, middelen, interacties en omstandigheden op hun plaats vallen zodat van een betekenisvol geheel gesproken kan worden,
- de plot geeft een synthese van temporele karakteristieken, waardoor bijvoorbeeld het verschijnsel tijdverdichting optreedt.

De tot nu toe ontwikkelde gedachte over de wederkerige relatie tussen tijd en verhaal betekent voor historici dat zij met het schrijven van geschiedenis inhoud geven aan het tijdsbesef van de mens en mensheid. Aan de andere kant bestaat het tijdsbesef dankzij de verhalen die naar aanleiding van het verleden worden samengesteld.

Ricoeur past met zijn circulaire redenering geheel binnen zijn hermeneutiek. Binnen de traditie van deze 'interpretatieleer' wordt gebruik gemaakt van de bekende hermeneutische cirkel. De vraag die zich daarbij voordoet is of de cirkel vicieus is of niet. Voor de redenering van Ricoeur kan dan gewezen worden op de tijdservaring die in taal wordt uitgedrukt en taal die de tijdservaring modelleert. Twee bezwaren die hiertegen ingebracht worden, weerlegt de Frans-Amerikaanse filosoof.

Ten eerste ligt er de beschuldiging dat het zou gaan om 'interpretatiegeweld'. Harmonie wordt gecreëerd daar waar eerst alleen maar disharmonie was. Maar wie harmonie aan de kant van het verhaal zet en disharmonie aan de kant van tijd mist de kern van het betoog. Want de door plot gemaakte orde en de chaos zijn op elkaar betrokken. Er is aan de schijnbaar chaotische kant van tijd al sprake van een pre-narratieve structuur. Het begrip 'Vorverständnis', dat bij Edmund Husserl al terug te

vinden is, is hierop van toepassing. Door de betrokkenheid van orde en chaos op elkaar is er geen sprake van een vicieuze cirkel maar een heilzaam werkende cirkel die een verrijking van onze ervaringswereld betekent.

Ten tweede komt de vraag naar voren of de redenering niet overbodig is. Is M1, de pre-narratieve staat, niet het gevolg van M3, de lezer die door M2 met een bril naar de wereld kijkt. Ricoeur antwoordt met een tegenvraag:

"Without leaving everyday experience, are we not inclined to see in a given sequence of the episodes of our lives 'as yet untold' stories, stories that demand to be told, stories that offer anchorage points for narrative?"⁴

Als voorbeeld kan worden gewezen op een psychoanalyticus om aan te geven dat ontrafeling van het chaotische verleden tot een therapeutisch verhaal leidt. Een eerder verschenen boek van de momenteel in de belangstelling staande P.C. Kuiper met de titel *De mens en zijn verhaal* spreekt in dit verband voor zich.⁵ Maar buiten professionele verhalenmakers gaat het er om dat duidelijk is dat ieder mens een bepaald verhaal van zijn leven voor ogen heeft en daar de belangrijkste gebeurtenissen van de tijd door een plot op zijn plaats laat vallen. Van een historicus mag verwacht worden dat hij of zij een beter en dieper inzicht heeft in de gebeurtenissen van de wereld. Een beter en dieper inzicht in de horizon van Gadamer, waarbij tekst en lezer samensmelten tot een beter begrip van de tijd.

IV

Maar daarmee is dit verhaal nog niet af. Paul Ricoeur bouwt verder voort op deze theorie door zijn aandacht op de toeschouwer of de lezer te richten. Want hij of zij maakt niet alleen de stap van M1 via M2 naar M3, maar krijgt daardoor een beleving van tijd. Ricoeur schrijft daar het volgende over: "M3 markeert de intersectie van de wereld van de tekst en de wereld van de lezer of toeschouwer, intersectie van de wereld geconfigureerd door het verhaal en de wereld waarin echte actie verschijnt en zijn specifieke tijd ontvouwt".⁶

En daarmee komt het begrip catharsis weer naar voren. Het effect van de leesact wordt door de lezer weer meegenomen naar het dagelijkse leven. In een recent verschenen bundel van onder andere de Amsterdamse hoogleraar Theo de Boer wijst deze op de esthetische dimensie die besloten ligt in de toepassing van de gelezen tekst. De verbeelding die een breuk inhoudt met de dagelijkse ervaring brengt niet zozeer een morele verandering van de lezer tot stand als wel een verheldering van geest op grond van het 'onderzoek' dat het kunstwerk instelt naar de *condition*

humaine.⁷

Geschiedenis als wetenschap van de menselijke conditie wordt op deze manier goed onder woorden gebracht. Het past mijns inziens ook in de huidige tendens van meer betrokkenheid van de historicus bij de uitoefening van zijn vak. Een actueel voorbeeld vormt het in mei te houden kongres in Utrecht dat de volgende titel mee kreeg: "Geschiedenis tussen eigen ervaring en wetenschap". Een ander voorbeeld is de thematische benadering van geschiedenis door Philippe Ariès over de dood.

Het verhaal over het mimesis-proces is hiermee rond. De heilzame cirkelgang van de pre-narratieve staat van het dagelijkse leven via het verhaal naar de lezer moge nu duidelijk zijn. Samenvattend kan worden gesteld dat het historische 'discourse' niet alleen een verslag van het verleden en een figuratie van tijdelijkheid vormt, maar tevens een literaire representatie is van het tijdloze drama van de mensheid die grip probeert te krijgen op 'ervaring van tijdelijkheid'. En Hayden White schrijft over de inhoud van die ervaring het volgende:

"This content, in turn, is nothing other than the moral meaning of humanity's aspiration to redemption from history itself"⁸. Misschien is dat de reden dat geschiedenis meer dan ooit in de belangstelling staat.

Noten

1. Aurelius Augustinus, *Belijdenissen* (Amsterdam, 1985) (vertaald door Gerard Wijdeveld)
2. *Times Literary Supplement* 9-15-1987, 1104-05.
3. F.R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis* (Groningen, 1984) 185.
4. *ibid.*, 74.
5. P.C.Kuiper, *De mens en zijn verhaal* (Amsterdam, 1981)
6. Ricoeur, *Time and Narrative*, deel I (Chicago, 1984) 71.
7. Th. de Boer en anderen, *Hermeneutiek, Filosofische grondslagen van mens- en cultuurwetenschappen* (Meppel/Amsterdam, 1988) 117.
8. Hayden White, *The Content of the Form* (Baltimore, 1987) 183

William Hogarth: De dood van de tijd.

ATHENA'S

BOEKHANDEL

&

Penguinbookshop

Oude Kijk in 't Jatstr. 42
9712 EL Groningen
tel: 050-125593